

Алмас қылыш

← 1-беттен

Одан бөлек, облысымыздағы Ұлттық қауіпсіздік комитетінде ұзақ жылдар бойы сақталған №693 іс-материалдарына сүйеніп, жоғарыдағы мәліметті толықтыра кетер болсақ, Сайран Еділов аталған мотомех

көмекшісі болса, біршама уақыттан соң Германияның Цербет қаласында НКВД-ның сүзгісінен өтіп, Сталинск облысындағы №1 шахтаға жұмысқа жіберіледі. Мұнда тағы да тергеп-тексеруден өтіп, қайта сүзгіге ілініп, 1946 жылы ғана атамекеніне аяқ тірейді. Ал жоғарыда аталған майор Манабаев Еділовтің екіұшты өмір жолына жіті үңіле отырып, тиісті орындардан оның шетелдік барлау қызметімен байланысы бар-жоғын анықтап беруді өтінеді.

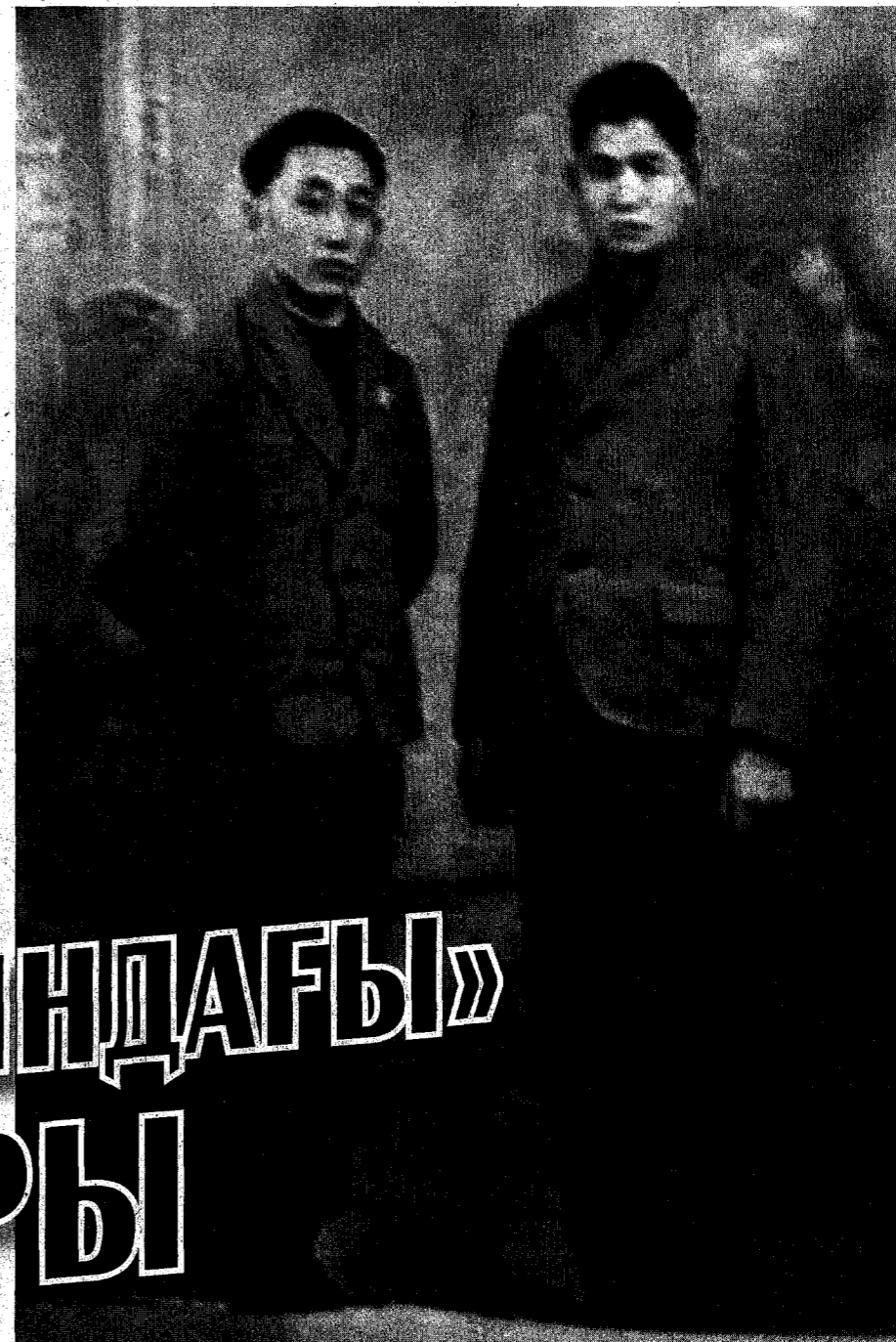
Шындығында, біздіңше оның бұл талабы да жайдан-жай жазыла қойған жоқ. Себебі елге оралған Еділовке бірде тергеушілер, бірде өз ауылдастары тыныштық бермей, жоғарыға домалақ арыздарын жолдаумен болыпты. Солардың бірі, тіпті 1985 жылы обкомның бірінші хатшысы А.Асқаровтың атына жазылған болып шықты. Онда: «...Біздің Ленин ауданындағы ауыл шаруашылығы бөлімінде Еділов Сайран деген азамат агроном болып істейді.

Қысқаша өмірбаяны мынадай: «Ол соғыс басталған 1941 жылы немістер қолына түсіп, 1942 жылға дейін Польшадағы Бняминове селосындағы лагерьде болған. Осы лагерьде етінің тірлігінің арқасында барак коменданты дәрежесіне көтеріліп, жеке бөлмеде жайлы өмір сүріпті. Онан қалса, жаза басқан

маңында қолға түсіп, сол жердегі лагерьден бірнеше күн өткен соң қашып шықтым. 1942 жылғы ақпанның аяғына дейін Гомель облысы, Ветковск ауданындағы Прысно ауылын паналадым. Бір күні жергілікті полицейлердің көзіне түсіп, тұтқын кейпін қайта кідім. Бұл жолы Гомельде қалдым. Мұнан соң лагерьден лагерьге ауыстырылып, азаптың бәрін кештім, ауыр тұрмыстың да неше түрін амалсыздан атқардым» деп жауап беріпті.

Жалған жауап үшін жаза күшейтетінін қайта-қайта ескертіп, тергеушілердің сесінен қаймықпаған Сайран Еділов мұнан кейінгі жауабында да ешқашан немістермен етене жақындықта болмағанын, жауға беріле қызмет істемегенін айта келе, бірақ бір куәгер көрсеткендей, «Түркістан легионында» болғанын теріске шығармайды.

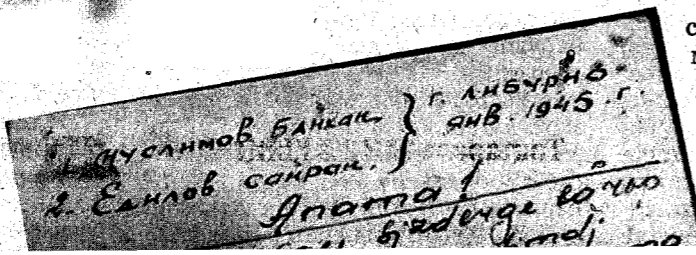
«...Польшаның Вениамин лагеріне жеткізілгеніміз жадымда. Үлкен лагерь аса ауқымды ажал ошағы. Жүз мыңдаған жауынгерлер иін тіресіп жататын тар барактар. Немістер бізді мұнда бекерге қойша иірмепті. 15 күннен соң солдаттарды ұлт-ұлтқа бөліп өкетіп, бізді «Түрік-легионның» 6-батальонына қосты да жіберді. Содан бізді Едлин

«ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДАҒЫ» ТҰТҚЫН ТАҒДЫРЫ

бөлімде мотоциклист болған екен.

Ал алапай соғыс өрті күшейіп, жау күші ала бастаған сол 1941 жылдың жазында Слупск қаласы

станциясына жинап, неміс формасын берді. Асығыс түрде әскери дайындықтан өткізе бастады.

Көп өтпей, шығыс майданына бет алып, Ворошиловград қаласын қорғау үшін қала сыртына орналастырылды.

10-12 күніміз тыныш өтті.

жауынгерлердің аты-жөні есімде жоқ.

Тұтқындар арасында да «Түркістан легионына» іші жылып, оны ашық насихаттағандар болмады деп жалған айта алмаймын. Есімде еміс-еміс қалғаны, 1942 жылы біздің Легионовадағы батальонға Германиядан Валихан хан деген өзбек арнайы келді (Вали Каюмхан жөнінде айтып отыр. Құжаттарда бірде

ді көріп, сағынышын басып жүрсін деп осы хатты жіберіп отырмын. Суретте қасымдағы тұрған Муслимов Банхан деген азамат. Францияның Либури деген қаласындамыз. Уайым жеменіз, халім өте жақсы. Мұнда біз сияқтылар көп. Амандықпен көрісуге жазсын!» деген хатын да ҰҚК қызметкерлері тәркілеп, тергеу материалдарына қосып қойыпты.

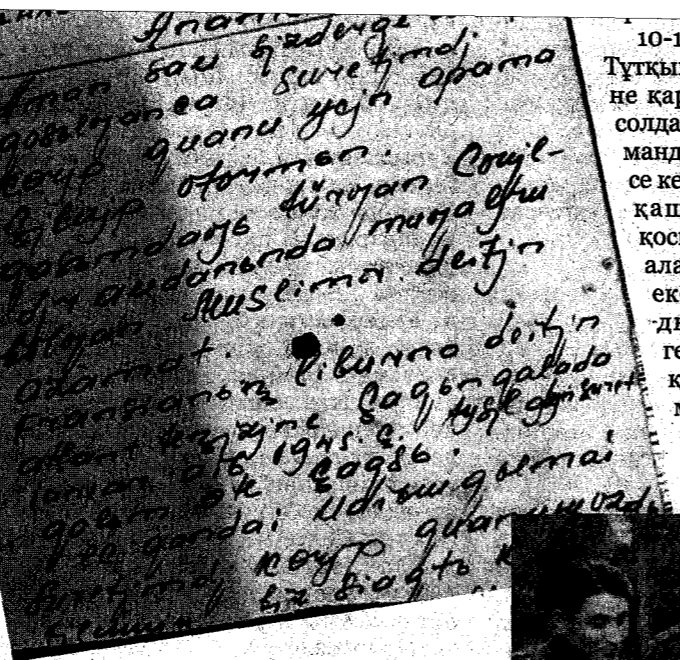
күшейіп, жау күш ала бастаған сол 1941 жылдың жазында Слуцк қаласы түбінде қоршауда қалған жауынгерлермен бірге тұтқынға түседі. Дегенмен бұл мәліметтердің біркелкі еместігі бірден көзге ұрып тұр. Өйткені «аса құпия» деген бұрыштамамен сақталған келесі бір анықтама-құжатта Еділовтің Могилев ауданы маңайында немістерге қолға түскені жазылған.

Құпия құжаттарды сөйлетуді одан әрі жалғай түссек, 1946 жылдың 30 тамызында ОҚО Қаратас аудандық ҰҚК бөлімінің басшысы майор Манабаевтың Мәскеудегі КСРО ИМ-нің 1-арнайы бөлімінің ҰҚК-нің 2-бөлімінің Алматыдағы ҚазКСР ҰҚК-нің «А» бөлімінің басшыларына жолдаған жасырын хатында Еділов Сайранның соғыс басталған жылы Беларусьтің Могилев ауданы жанындағы Лапичи өзені бойында әскери бөлімде қызмет ете жүріп, 1941 жылдың 28 шілдесінде тұтқынға түскені, сол жылы Могилевтегі, Гамельдегі тұтқындар лагерінде, ал 1943 жылға дейін Бобруйскідегі, 1944 жылға дейін Перемышльдегі лагерде болғандығы көрсетілген. Өрі ол осы уақыт ішінде екі рет тұтқыннан шығып қашып, екеуінде де полицияның қолына қайта-қайта түсіп, қатты жазаланады.

Одан соң Легионово лагерінің де дәмін татып, 1942 жылдың тамызында «Түркістан легионына» күштеп кіргізілген Сайран Еділов 6-батальон құрамында Ворошиловград қаласындағы неміс бекінісіне тартылып, көпірлер мен темір жолдарды күзетіп, окоптарды қазуға да жегілген.

Ал 1943-1944 жылдары «легиондағы» 6-батальонның 3-ротасының тілмашы бола жүріп, «ефрейтор» шенін алған. Өйтсе де неміс әскерінен екі рет қашуға әрекеттенгені үшін сенімсіздік тудырған Сайран Еділовтің бұдан кейінгі тағдыры да қым-қиғаш оқиғаларға толы. Сонан соң эшелонмен Францияның Марсель, Тулуза, Мохтауан қаласына жөнелтілген тұтқын тағы да қашып шығып, француз партизандарына қосылған. Ал кейбір құжаттар бұл дерекке кереғар. Онда Еділовті француз партизандары тұтқындаған деп көрсетеді.

Қалай дегенде де анығы – сол қарастық солдағ ол жерде 1944 жылға дейін болған. Ал 1945 жылы ол осы Оңтүстік Франциядағы кеңес әскери тұтқындарына арналған №7 пунктте рота командирінің

жауынгерлерді жазалап, қит еткенді таяқтың астына алған.

Тұтқындар арасынан өзіне қызметшілер сайлап, қамсыз күн кешкен Сайран Еділов өзін еркін сезініп, Франциядағы «легион» сапында жаудың әскери нысандарын күзеткен, партизандарға қарсы қару да кезеген. Мұны өзі де мойындайды дейді.

1946 жылы Франциядан дін-аман оралыпты. Қылшығы қисаймай қалай қайтқанын Құдай білер, бізге белгісіз. Отан алдында осыншама ауыр айыптары бола тұра осындай солдаттың 1947 жылы ғайыптан тайып, КПСС қатарына оңай қабылдануы да таңғалдырады. Тіпті кісі түсінбейтін жұмбақ. Өзінің айтуынша, бәрін мойындаған соң, партияға алған. Ақ-қарасын анықтау керек».

Осы тектес арыздардың әсеріме, Еділов жайлы құжаттар басқа «легиондықтарға» қарағанда қомақтылау. Жан-жақтан жаңбырша жауған анықтама қағаздар да қарастық соғыс құрбанын «әшкерелеу» операциясының бертінге дейін жалғасқанын айғақтап жатыр.

Солардың бірінде СМЕРШ қызметкері Вольжанин Еділовтің 1946 жылы Сталинск облысындағы Макеев ауданына қарасты «Красногвардейскуголь» лагеріндегі 3-ротаның писарі болғанын айғақтаса, келесі бір Пуздриев, Зайкипалар қол қойған анықтамада Еділовтің сол жердегі №1 шахтада қара жұмысты атқарғаны анық жазылған.

Осы тұста 1948 жылы 20 қаңтарда Ленинское селосында толтырылған тергеу хаттамасынан да үзінділер келтіре кетейік. Тергеушілердің «Тұтқынға қалай түстіңіз?» деп басталатын «дәстүрлі» сұрағына Еділов: «... Могилев

10-12 күніміз тыныш өтті. Тұтқында жүрсе де туған еліне қару кезенбейтін қайсар солдаттар көп еді бізде. Командиріміз бір кеште кеңесе келе, тұтқыннан түн қата қашып, партизандарға қосылуды ұсынды. «Адам аласы ішінде» деген рас екен, бұл жоспарымызды өз арамызда жүрген жансыздар жеткізіп қойып, немістер командир Қонысбаев, Пчелов бастаған бір топ жауынгерді көз

алдымызда атып тастады. Осыдан соң біздің батальонға деген сенім азайып, Қызыл әскерлер қалаға таянғанда бізді Рыков қаласына асығыс жөнелтті. Теміржолдар мен көпірлер күзетімізбен, кешегі қаруластарымызға қарсы бір оқ та шығармағанымызға шыны керек, Құдай күйе. Осылайша, немістермен бірге бір қаладан бір қалаға көшіп отырдық. Ұрысқа араласпадық. Константиновск, Запорожье маңындағы деревняларды артқа тастап, Румыния шекарасына да жеттік. Венгрияның бір станциясына біраз аялдаған соң «легионды» эшелонмен Францияға жеткізді. Кастриц қаласы екен. 1944 жылы Сантмориде болдық. 15 тамызда Бордоға аяқ басып, рота командирі Нұрмұқашевтің бас тауымен Лариолла селосы тұсында француз партизандарына қосылдық. Бір ескерте кетерім, айыптау қорытындысында айтылғандай, біз өзіміз қорғаған темір жолдар мен көпірлерді шегінер тұста қасақана жарып кеткен жоқпыз. Бұл шаруамен «СС-тің» арнайы отряды айналысты.

Бірге болған жолдастардан Қонарбаев пен Нұрмұқашевтен басқа

де айтып отыр. Құжаттарда бірде Вали Коюмов деп те жазылады. Бұрынғы Бұхар өмірінің баласы. 1904 жылы Ташкентте туған, өзбек). Ертеректе шетел асып кеткен қандасымыз екен. Легиондағы барлық мұсылман атаулының басын қосып, Кеңес өкіметіне қарсы агитация жүргізді. Қызыл сөздің майын тамызатын шешен екен. «Герман үкіметі дінсіз Ресейдегі мұсылманның бөріне бостандық беруге мүдделі. Жеке мұсылман мемлекетін құрамыз десеніздер де еріктеріңіз. Сондықтан Алланы қорған көретін «легиондағы» әрбір қатардағы

жауынгер неміс армиясына адал қызмет көрсетіп, кеңестік езгіден өз халқын азат етуді асыл мұрат санауы тиіс» деп күн сайын сарбаздарды азғырып, арандатуын қоймады. Содан кейін Валихан сияқты Кеңеске қарсы үгітшілерді көрген де, естіген де емеспін» деп бар шындықты жайып салады. Анығы сол, Сайран Еділов те өзі сияқты тағдыр теперішіне тап болған мыңдаған тұтқындармен бірге «Түркістан легионында» болған. Отанына қарсы бірде-бір ұрысқа қатыспаса да, ұзақ жылдар бойы тергеу орындарының табалдырығын тоздырып, әр қадамы аңдулы жүрген жауынгер 1945 жылдың қысында Либуридағы уақытша лагерден отбасына жолдаған хатында да басынан өткен жағдайды бастан-аяқ баян етуге жүрексініп, тек амандығын білдірген де қойған. Өйткені «тыңшы» табуды басты мақсат тұтқан тергеушілер тұтқынның төрт жолдық хатына мұқият үңіліп, әр сөзінен ілік іздейтіні айдан анық болатын.

Расымен де, «Апа! Амансыз ба? Сіздерге барып қосылғанша, суретім-

алдарына қосып қойыпты.

Осындай сұрапыл соғыста сергелдеңге түсіп, аман-есен қайтқан С.Еділов елге келе сала қызу еңбекке араласып кетті. Еліне еңбегі сінді, қажырлы еңбек үлгісін көрсетті. Соның арқасында елдің құрметіне ие болды. Шаруашылықта өз мамандығына сай жай агрономдықтан бастап, бас агроном, колхоз басшысы, аудандық ауыл шаруашылық бөлімінің бас агрономы қызметтерін атқарды.

Қаратас аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы К.Бекішевтің 17 желтоқсан 1958 жылы қолы қойылған партиялық мінездемеде былай делінген: «Жолдас Еділов Сайран өзінің мамандығына қарай, осы Қаратас ауданында 13 жылдан астам агрономдық бөлімінде бас агроном, сонан соң МТС-тегі бас агрономдық қызметтерде өзінің іскер кадр екендігін практика жүзінде көрсете білді. Аудан колхоздарында агрономия тәртібіне лайықты ұсыныстар енгізіп, оны іске асыруда көп жұмыс жасады... Жақында болған XIV аудандық партия конференциясы жолдас Еділовті аудан колхоздарының ішіндегі абыройлы іскер басшы деп бағалап, ККП аудандық комитетінің мүшелігіне және облыстық XIV партия конференциясына делегат етіп сайлады.

Келесі жылы, яғни 1959 жылы наурыз айында С.Еділовтің кандидатурасы Облыстық Советінің депутаттығына ұсынылады. Дегенмен жоғарыда айтылғандай, оның «тілеулестері» партия ұйымдарына домалақ арызды қарша боратып, «Түркістан легионында» болғанын өмірбаянында жасырды деп кінә тағады. Осылайша, партия қатарынан шыға жаздап, есеп карточкасына жазылған қатаң сөгіспен өуірімдеп қалады».

Осылайша, Сайран Еділов сияқты ақталмаған соғыс құрбандарының өлі де көп екендігін қатерде ұстасак, бұл бағытта атқарылар жұмыстың аз болмайтындығын да бағамдай түсеміз.

Демек, тұтқындар тағдыры, «Түркістан легионы» мәселесі тарихшылар назарынан тыс қалмауы тиіс. Бүгінде арнайы құрылған ақтау комиссиясының да мақсаты – осы. Олай болса, соғыс құрбандарын ақтау үдерісі үзілмей, жүйелі жұмысты жандандыра түскен жөн. Осы арқылы Ұлы Отан соғысының беймәлім беттеріне қанығып, тарихи шындыққа көз жеткізуге болатынына да сеніміміз зор.

Сейдахан ӘЛІБЕК
тарих ғылымының докторы